

УДК 340.132.6

ЕВОЛЮЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Кретова І.Ю., здобувач
кафедри теорії держави і права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується еволюційний підхід до тлумачення прав людини, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., розглядаються основні складові цього підходу, а також межі динамічного тлумачення з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: тлумачення права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, еволюційний (динамічний) підхід, Конвенція як «живий інструмент».

В статье анализируется эволюционный подход к толкованию прав человека, гарантированных Конвенцией о защите прав человека и основных свобод 1950 г., рассматриваются основные составляющие этого подхода, а также пределы динамического толкования с учётом практики Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: толкование права, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Европейский суд по правам человека, эволюционный (динамический) подход, Конвенция как «живой инструмент».

Kretova I.U. EVOLUTIONAL INTERPRETATION OF LAW IN THE CASE LAW OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

The article is devoted to the evolutionary approach to the interpretation of human rights, guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950). The main components of this approach as well as the limits of dynamic interpretation are determined in light of the landmark judgments of the European Court of Human Rights.

Key words: interpretation of law, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, an evolutionary (dynamic) approach, Convention as a “living instrument”.

Постановка проблеми. Буремні події останнього часу та швидкоплинні зміни, що відбуваються в суспільному житті, актуалізують добре відому в теорії права проблему еволюційного тлумачення права, яке дає змогу інтерпретувати зміст правових приписів у світлі умов сьогодення й забезпечує ефективність правового регулювання.

Ступінь розробленості проблеми. До тих чи інших аспектів динамічного тлумачення права звертались як вітчизняні, так й іноземні вчені, серед яких А. Барак, Е. Бредлі, М. Вовпенко, Г. Гаджієв, В. Гончаров, Д. Гом'єн, М. Дженіс, Т. Дудаш, М. Козюбра, Дж. Летсас, Дж. МакБрайд, В. Мармазов, П. Рабінович, І. Сліденко, В. Туманов, С. Федик, Д.Дж. Харріс, Г. Христова, О. Черданцев, С. Шевчук та ін. Однак на окрему увагу заслуговує проблема тлумачення прав людини на основі еволюційного підходу, адже саме норми про права людини передусім вимагають їх ефективного застосування з урахуванням сучасних умов і моральних уявлень певного суспільства, що змінюються з часом.

Для європейських держав ключове місце у сфері прав людини посідає Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 г.) (далі, якщо не вказане інше, – Конвенція), новаторський елемент якої, за висловом М. де Сальвіа, полягає в утвердженні «європейського публічного порядку за рамками національних систем» [1, с. 12] задля збереження спільної спадщини політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права

(див. Преамбулу Конвенції). Водночас зміст прав і свобод, які зобов'язались гарантувати всі держави, що ратифікували Конвенцію, визначається саме у практиці Європейського суду з прав людини (далі, якщо не вказане інше, – Суд). Відповідно до ст. 32 Конвенції, Суд є органом, правомочним тлумачити положення Конвенції та протоколів до неї. Саме Європейський суд з прав людини, як стверджує Є. Алісієвіч, визначає адекватний і правильний з погляду Конвенції варіант розуміння сенсу і змісту Конвенції та протоколів до неї загалом, а також закріплених у них норм і правових понять [2, с.14].

Суд постійно робить вагомий унесок в уніфіковане й виважене розуміння прав людини, збагачує їх зміст завдяки всебічному та ґрунтовному тлумаченню норм Конвенції. Нещодавно Постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 431 повноваження Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини було доповнено обов'язком координувати «виконання рішень Суду, які є тлумаченням норм Конвенції та її невід'ємною частиною, містять норми права та підлягають застосуванню в порядку виконання міжнародних договорів» (див. п. 7-1 Положення). Хоча, як справедливо відзначає Г. Христова, запропоноване формулювання викликає серйозні питання з позиції загальної теорії права [3, с. 2], воно передусім покликане звернути увагу суб'єктів правозастосування в Україні на необхідність тлумачення гарантованих Конвенцією прав

людини з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Отже, **метою статті** є надання загальнотеретичної характеристики еволюційного підходу до тлумачення прав людини в системі принципів і підходів до тлумачення Конвенції, визначення меж динамічного тлумачення й розкриття концепції розуміння Конвенції як «живого інструменту», що сформувалися у практиці Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Загалом тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не потребує якогось особливого, невідомого загальному міжнародному праву інструментарію [4, с. 124]. Основні правила (підходи) до тлумачення міжнародних договорів, до яких належить Конвенція як міжнародно-правовий договір про права людини, визначаються у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., а саме:

- договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке варто надавати термінам договору в їхньому контексті, а також у *світлі об'єкта і цілей договору*;

- з метою тлумачення договору контекст охоплює, крім тексту, включаючи преамбулу й додатки, таке: а) усяку угоду, яка стосується договору і якої було досягнуто між усіма учасниками у зв'язку з укладенням договору; б) усякий документ, складений одним або кількома учасниками у зв'язку з укладенням договору і прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору. Поряд із контекстом ураховуються такі чинники: усяка наступна угода між учасниками щодо тлумачення договору або застосування його положень; *наступна практика застосування договору*, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення; *будь-які відповідні норми міжнародного права*, які застосовуються у відносинах між учасниками;

- можливість звернення до додаткових засобів тлумачення, у тому числі до підготовчих матеріалів і обставин укладення договору, якщо тлумачення залишає значення двояким чи неясним або призводить до результатів, які є явно абсурдними або нерозумними (див. ст. 31, 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів).

В. Кононенко справедливо вказує, що у випадку з Конвенцією застосування загальних правил інтерпретації має враховувати її специфіку, зумовлену наявністю поняття «колективне забезпечення» виконання зобов'язань. Це, зокрема, передбачає, що всі держави однаково дотримуються мінімального європейського стандарту в питаннях, пов'язаних із забезпеченням захисту прав людини; цей стандарт постійно розвивається, що зумовлено прагненням досягти абсолютного ідеалу, відображеного в Преамбулі Конвенції 1950 р., і саме тому виникає необхідність її уніфікованого та прогресивного тлумачення [5, с. 196–197].

У результаті, як стверджує Є. Алісієвіч, Європейський суд з прав людини під час тлумачення Конвенції, окрім загальних правил тлумачення норм права й наведених вище правил

тлумачення норм міжнародних договорів, керується специфічними принципами тлумачення, виробленими Судом стосовно Конвенції та протоколів до неї, а також у низці випадків нормами універсальних і регіональних міжнародно-правових актів про права людини, застосовними до обставин заяви, що розглядається, і практикою їх тлумачення наднаціональними судовими органами [2, с. 14].

Отже, у так званому «праві Конвенції» виокремлюють специфічні (особливі) принципи й підходи тлумачення Конвенції та протоколів до неї, які вироблені (розвинуті) Європейським судом з прав людини й викладені в його рішеннях у конкретних справах. Хоча єдиний узгоджений перелік цих принципів відсутній, існує консенсус щодо їх «ядра», до якого належать доктрини «свобода розсуду» держави, «автономні поняття», «четверта інстанція», субсидіарності, позитивних зобов'язань. Першорядне місце серед таких принципів (підходів), як відзначають Д.Дж. Харріс, М. О'Бойл і С. Вобрік, належить саме еволюційному підходові до тлумачення положень Конвенції [6, с. 7, 8].

Проблема еволюційного підходу до тлумачення права добре розроблена в загальній теорії права, яка виходить із того, що протягом строку чинності правових норм їх «буква» може залишатися незмінною, але «дух» може зазнавати перетворень. Визначаючи в такому разі значення (зміст) норми права, необхідно враховувати наявність двох тенденцій у правотлумачній діяльності – *статичної та динамічної*. У межах статичного підходу значення норми права з моменту її ухвалення і протягом усього періоду її дії визнається незмінним у часі. За цього підходу в процесі тлумачення підлягає з'ясуванню «воля історичного законодавця», тобто те значення норми права, що було вкладено в неї на момент прийняття відповідного правового акта. За динамічного підходу в теорії тлумачення права значення норм права може еволюціонувати з перебігом часу. У цьому випадку правотлумачна діяльність спрямована на з'ясування «волі актуального законодавця», тобто значення, що надається правовій нормі суспільством на відповідному етапі розвитку з урахуванням мінливих умов суспільного життя [7, с. 284].

Ж.-Л. Бержель стверджує, що еволюційний метод ґрунтується на тій ідеї, що право є процесом, безперервним актом творення суспільства, закони є всього лише його тимчасовим відображенням, яке має еволюціонувати разом зі зміною соціального середовища. Закони, отже, можуть бути відокремлені від початкової волі законодавця й набувати нового сенсу, для того щоб адаптуватися до нових вимог, що висувуються дійсністю. Сенс якогось закону може мінятися з часом і залежно від обставин [8, с. 432]. Отже, як зазначають Л. Тимченко та В. Кононенко, еволюційне тлумачення забезпечує поступовий розвиток змісту міжнародного договору внаслідок змін у житті суспільства [9].

В. Кононенко додає, що в такому специфічному договорі, як Конвенція, незалежно від первинної волі його авторів надалі відображається нова воля, яка гармонійніше від-

дзеркалює подальші зміни в міжнародному праві [5, с. 197]. У справі *“Loizidou v. Turkey”* (1989) Суд указує: «У судовій практиці твердження закріплено, що Конвенція є чинним документом, який треба тлумачити у світлі умов актуального життя, ... положення не повинні тлумачитись тільки відповідно до намірів їхніх авторів, які були виражені більше 40 років тому».

Еволюційне тлумачення Суду почалось зі справи *“Golder v. United Kingdom”* (1975), за якою з'явилися інші важливі справи: три «профспілкові» справи: *“National Union of Belgian Police v. Belgium”* (1975), *“The Swedish Engine Drivers' Union v. Sweden”* (1976), *“Schmidt and Dahlstrum v. Sweden”* (1976), *“Danish Sex Education (Kjeldsen and others v. Denmark)”* (1976), *“Ireland v. UK”* (1978), *“Tyrer v. UK”* (1978) та інші пізніші справи, а період між 1975 і 1980 рр. яскраво свідчив про те, що еволюційна інтерпретація Судом прогресувала й розвивалася [10].

Б. Хейл визначає три регулювальні ідеї еволюційної інтерпретації Конвенції: 1) зміни в договірних державах; 2) телеологічне тлумачення Конвенції; 3) учення про практичні та ефективні права [11, с. 327]. Інші західні дослідники також підтримують позицію, що телеологічну інтерпретацію й учення про «практичні та ефективні права» варто розглядати разом [11, с. 356]. Адже, як зазначають Д.Дж. Харріс, М. О'Бойл і С. Вобрік, під час тлумачення прав, які гарантуються Конвенцією, має застосовуватись *динамічний телеологічний підхід*, тобто акцент має робитись саме на «об'єкті та цілях» цієї Конвенції, якими в найбільш загальному вигляді є «захист індивідуальних прав людини» (див. справи *“Soering v. UK”*, *“Belgian Linguistic”*) і підтримка й просування «ідеалів та цінностей демократичного суспільства» [6, с. 7, 8].

Викладені підходи західних дослідників актуалізують таку загальнотеоретичну проблему – співвідношення між категоріями *динамічного, еволюційного й телеологічного (цільового) тлумачення*. На думку Г. Хрислової, Європейський суд з прав людини не розрізняє концепції цільового (телеологічного) тлумачення Конвенції та еволюційного тлумачення й виходить із розуміння Конвенції як «живого інструменту» (англ. – *“Convention as a living instrument”*), що підлягає «динамічній інтерпретації» (інтерпретації у світлі сучасних умов). Згідно з цією концепцією, текст Конвенції є лише відправною точкою в розумінні прав і свобод, що захищаються нею [3, с. 5].

Водночас В. Гончаров пропонує виходити з того, що Суд, послугуючись еволюційним тлумаченням, намагається з'ясувати, який зміст положення Конвенції повинні мати «у світлі сьогодення», тоді як під динамічним тлумаченням варто розуміти саме «результат, радикальну зміну (перегляд) офіційної правотлумачної позиції чи перетлумачення. Для динамічного тлумачення визначально, що воно є несумісним із попередньою інтерпретацією положення закону». Хоча, зазначає автор, інколи динамічне тлумачення означає «спосіб, що полягає у пристосуванні норми до обставин, які змінилися. І тут поняття ди-

намічного та еволюційного тлумачення є то- жокими» [12, с. 119].

Причинами динамічного тлумачення у практиці Суду В. Гончаров називає такі: а) недоліки попереднього рішення чи групи рішень (невизначеність, неправильні наслідки, неузгодженість рішень між собою); б) зміни суспільного контексту (у межах однієї держави-учасниці Ради Європи чи групи; розвиток міжнародного права чи права міжнародних організацій; розвиток правопорядку держав поза межами Ради Європи) [12, с. 178]. Можливо припустити, що у другому випадку тлумачення тяжіє до еволюційного, метою якого є пристосування змісту норми до нових обставин чи обставин, які змінилися.

Віце-президент Венеціанської комісії Я. Хельгесен, аналізуючи питання про розмежування понять динамічного та еволюційного тлумачення, зазначає: «Я б уважав за краще використовувати слово «еволюційний» у випадку, коли Суд дає відповіді на нові факти, соціальні зміни, питання, які ніколи не розглядались у Суді, тоді як «динамічна» інтерпретація, на мою думку, стосується передусім ситуації, коли суд дає нові відповіді на старі запитання» [10].

З урахуванням запропонованого «нюансування» значення динамічного й еволюційного тлумачення права, вважаємо, що ці поняття в більшості випадків можна сприймати як тотожні, що підтверджується практикою самого Суду. Водночас цільове (телеологічне) тлумачення є саме способом тлумачення [7, с. 287], тоді як еволюційний (динамічний) підхід до тлумачення зумовлює його результат, зокрема той зміст, який укладає Суд у загальні формули, що визначають гарантовані Конвенцією права людини.

Окрему загальнотеоретичну проблему становлять *межі еволюційного тлумачення Конвенції*, адже таке тлумачення напряму пов'язане з обсягом зобов'язань держави та сфери її відповідальності за порушення прав людини. На важливості цього питання наголошувалось і на семінарі «Які межі еволюційного тлумачення Європейської конвенції з прав людини?», організованому Європейським судом з прав людини у 2011 р. Цю проблему наочно характеризує еволюція підходу Суду до захисту соціально-економічних прав, які загалом Конвенцією не гарантуються. А. Федорова вказує: «Суд не може обмежувати держави в проведенні своєї соціальної та економічної політики, визначенні форм соціального забезпечення, установленні видів і розмірів соціальних виплат. Однак Суд усе більш широко тлумачить конвенційні права, включаючи все більше соціальних аспектів, що зобов'язує держави, виконуючи його рішення, поступово розвивати своє соціальне законодавство та практику в тому напрямі, у якому вказує Європейський суд з прав людини» [13].

П. Рабінович і С. Федик вважають, що під час тлумачення повинен домінувати такий зміст норми Конвенції, який мали на увазі держави-учасниці під час підписання цього акта, а зміна соціальних і правових стандартів може впливати на інтерпретацію Конвенції

лише настільки, наскільки використання таких стандартів не суперечить основній «ідеї» норми. Загалом еволюційне тлумачення, на думку авторів, ґрунтується на таких принципах: 1) неможливість збереження уніфікованого підходу до розуміння положень Конвенції за умови значного поступу у практиці держав-учасниць щодо закріплення в ній прав і свобод; 2) неприпустимість звуження наявного обсягу прав і свобод навіть за умови, що нова практика держав-учасниць пішла б цим шляхом; 3) непокладення на держави-учасниці нових обов'язків, які в принципі не впливають зі змісту Конвенції; 4) заборона судової правотворчості, що може виражатись у «перекрученні» змісту норми, який мали на увазі держави-учасниці під час підписання Конвенції чи інших актів щодо прав людини [14, с. 100–105].

Еволюційний підхід до тлумачення Конвенції зумовив формування унікальної концепції Конвенції «як живого інструменту», що має важливе значення з огляду на ефективність і практичну значущість прав і свобод. У справі *“Tyrer v. UK”* (п. 31), Суд постановив, що «... Конвенція є живим інструментом, який ... повинен тлумачитись у світлі умов сьогодення».

Як зазначає Дж. Летсас, у випадку Європейського суду з прав людини ідея Конвенції як «живого інструменту» має три особливості. По-перше, Суд урахує «стандарт сьогодення» як важливого фактора у тлумаченні Конвенції; рідше він буде звертатись до того, якою вважалася прийнятною поведінка держави, коли Конвенція розроблялась, або до того, які конкретно права укладачі Конвенції мали намір захистити. По-друге, сучасні стандарти, які Суд бере до уваги, повинні бути загальноновизнаними або поділятись договірними державами. Суд не пояснює, що саме означає загальноновизнаність стандартів, проте очевидно, що Суд не вимагає обов'язкового визнання стандартів шляхом прийняття законодавчого акта. По-третє, Суд не визнаватиме вирішальним те, що держава-відповідач (її влада або громадська думка) вважає прийнятним стандартом у цьому випадку (особливо якщо практика держави-відповідача перебуває поза лінією із загальноприйнятими стандартами Ради Європи) [15, с. 107].

Показовою справою в поясненні еволюційного тлумачення й ролі Конвенції як «живого інструменту» є справа *“A, B and C v. Ireland”* (2010), яка стосувалась права на здійснення абортів. Суд пояснює, що «існування консенсусу вже давно відіграє роль у розвитку й еволюції захисту Конвенції. ... Конвенція як «живий інструмент» має тлумачитись у світлі сучасних умов... Тому консенсус використовують для виправдання динамічного тлумачення положень Конвенції». У рішенні Суд також аналізує питання загальноновизнаності стандартів і консенсусу між державами-учасницями у сфері дозволу абортів: «... усупереч твердженням Уряду, Суд вважає, що насправді є консенсус серед значної більшості Договірних держав Ради Європи у справі забезпечення можливості абортів за більш широким колом підстав, ніж надані відповідно до законодавства Ірландії...».

Важливо, що в цьому рішенні Суд досліджує також еволюцію поглядів на заборону абортів крізь призму міжнародно-правових документів. Зокрема, він посилається на Резолюція ПАРЕ 1607 (2008) «Доступ до безпечних та законних абортів у Європі»: «Асамблея підтверджує право всіх людей, зокрема жінок, на повагу їх фізичної недоторканності і свободи розпоряджатися своїм тілом. У цьому контексті остаточне рішення про те, чи робити аборт, має бути питанням для самої жінки, яка повинна мати кошти для здійснення цього права в ефективний спосіб». Ця Резолюція демонструє зміну підходів у цій сфері, особливо порівняно з принципами Каїрської Міжнародної Конференції з народонаселення та розвитку 1994 р. [16].

На сьогодні Суд усе частіше апелює до тенденцій розвитку в галузі міжнародного права, незалежно від того, чи є відповідні документи обов'язковими і чи ратифікували їх більшість договірних держав. Суд брав до уваги таке: рекомендації та резолюції Комітету Міністрів і Парламентської Асамблеї, доповіді Венеціанської Комісії, доповіді Європейської комісії проти расизму, Європейську Соціальну Хартію, Хартію основних прав ЄС, Європейську конвенцію про імунітет держав, Конвенцію Ов'єдо про права людини та біомедицину, Орхуську Конвенцію про доступ до інформації, Конвенції Міжнародної організації праці [15, с. 114].

Однак не всі фахівці так однозначно підтримують ті еволюційні перетворення, які характеризують зміни у тлумаченні такого критично значущого питання, як початок і кінець життя. Так, суддя Де Гаetano у своїй думці у справі *“R. R. v. Poland”* (2011), що частково не збігається, указує: «Суд уже зазначав, що питання про те, коли виникає право на життя, належить до меж розсуду, якими ... зазвичай користуються держави в цій сфері, незважаючи на еволюційне тлумачення Конвенції як «живого інструменту», що повинен тлумачитись у світлі сучасних умов... На одному краю спектра скасування смертних вироків; на іншому краю право на життя ненародженої дитини залишається в підвішеному стані».

Варто відзначити, що насамперед еволюційне тлумачення, яке забезпечує зміну підходів до розуміння тих чи інших прав, стосується саме тих галузей, у межах яких швидко розвивається наука. На початку ХХІ ст. простежується тенденція до диференціації нового покоління прав людини, але водночас міжнародне співтовариство в особі Ради Європи поділяє точку зору, що певні обмеження все-таки повинні існувати. Деякі держави змінили своє законодавство на користь дозволу одностатевих шлюбів, евтаназії тощо. Специфіка проблем, пов'язаних із правами людини й біоетикою, полягає в тому, що заохочення й подальший розвиток певних галузей науки без розвитку адекватних юридичних механізмів матиме незворотні й важко передбачувані наслідки для всього людства [17]. Так, у справі *“S. H. and Others v. Austria”* (2011) Суд підкреслив, що галузь штучного запліднення, яка залежить від особливо динамічного розвитку науки та права, має перебувати

під постійним контролем Держав-членів. П. Рабінович і С. Федик справедливо підсумовують, що специфіка внутрішньої природи еволюційного тлумачення зумовила полярність у ставленні до результатів його застосування відносно Конвенції. Досягнення уніфікованого сприйняття тих чи інших змін, які відбулися упродовж певного відрізка часу, супроводжується низкою труднощів. Саме цим пояснюється чи не найбільша критика тих рішень, які були прийняті на основі еволюційного тлумачення [14, с. 99].

Висновки. Отже, з урахуванням проаналізованого матеріалу можна зробити такі висновки. По-перше, еволюційний підхід впливає із самого сенсу Конвенції як каталогу прав людини, зміст яких еволюціонує разом із розвитком науки, техніки, моральними настановами суспільства тощо й полягає в інтерпретації права Судом у світлі умов сьогодення. По-друге, еволюційне тлумачення права Європейським судом з прав людини тісно пов'язане з телеологічною (цільовою) інтерпретацією і концепцією «практичних та ефективних прав людини» на противагу їх «теоретичному характеру й ілюзорності» (див. справу *Airey v. Ireland* (1979)). По-третє, еволюційний підхід передбачає з'ясування наявності консенсусу держав-учасниць Конвенції із ключових змін, які відбуваються в суспільному житті й вплив на зміст основоположних прав людини. Динамічний підхід також надає можливість Суду враховувати розвиток міжнародного права та його різні джерела під час тлумачення Конвенції. По-четверте, Суд усвідомлює необхідність «обережного» застосування еволюційного тлумачення прав людини, гарантованих Конвенцією, адже такий підхід може призводити до невинуватеного розширення зобов'язань держав-учасниць за Конвенцією, що суперечить доктрині субсидіарності й «свободи розсуду» держав. Нарешті, по-п'яте, еволюційне тлумачення, яке використовує Суд, зумовлює необхідність активної позиції держави щодо забезпечення доступності інформації про практику Суду на національному рівні. Адже правозастосовці мають бути добре обізнані з динамікою підходу Суду до тих чи інших питань, що дасть їм змогу застосувати практику Суду як джерело права. Загалом вплив еволюційного тлумачення права Європейським судом з прав людини на національну правову систему, можливість інтерпретації правозахисних положень національного законодавства з урахуванням динамічного підходу у практиці Суду становлять предмет подальших ґрунтовних досліджень. Водночас тлумачення національних положень про права людини у світлі рішень Європейського суду з прав людини може стати надзвичайно важливим засобом упровадження європейських стандартів прав людини в юридичну практику України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. Сальвіа. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 1072 с.

2. Алисиевич Е.С. Толкование норм Конвенции Совета Европы о защите прав человека и основных свобод как правомочие Европейского Суда по правам человека : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е.С. Алисиевич. – М., 2006. – 20 с.

3. Христова Г.О. Позитивні зобов'язання держави в системі доктринальних підходів до тлумачення і застосування Європейської конвенції з прав людини / Г.О. Христова // Електронне наукове видання Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія «Теорія та практика правознавства». – 2014. – Вип. 2 (6). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2014/47.pdf.

4. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : [навчальний посібник] / відп. ред. канд. іст. наук, доц. В.М. Карпунов. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с.

5. Кононенко В. Особливості інтерпретації Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. як правозахисного договору / В. Кононенко // Публічне право. – 2011. – № 3. – 194–202.

6. Harris D.J. Law of the European Convention on Human Rights / D.J. Harris, M. O'Boyle, C. Warbrick. – 3-d ed-n. – Oxford : Oxford University Press, 2014. – 1080 p.

7. Теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. виш. навч. закл.] / [О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смолинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.

8. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бергель ; пер. с фр. Чуршукова ; под. общ. ред. В.И. Даниленко – М. : Nota bene, 2000 – 576 с.

9. Міжнародне право : [підручник] / [Л.Д. Тимченко, В.П. Кононенко]. – К. : Знання, 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/64772-69-tlumachennya-mjnarodnih-dogovorov.html>.

10. Jan E. Helgesen "What are the limits to the evolutive interpretation of the Convention?" / Jan E. Helgesen / The European Court of Human Rights Strasbourg, January 28, 2011 // https://www.jus.uio.no/smr/om/aktuelt/aktuelle-saker/2011/docs/helgesen_speech.pdf.

11. Dzehtsiarou K., O'Mahony C. Evolutive interpretation of rights provisions: a comparison of the European Court of Human Rights and the U.S. Supreme Court / Kanstantsin Dzehtsiarou, Conor O'Mahony // Columbia human rights law review. – 2013. vol. 44. – no. 2. – p. 309–365.

12. Гончаров В.В. Динамічне тлумачення юридичних норм / В.В. Гончаров // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрНУ. Серія І «Дослідження та реферати» / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Вип. 27. – Львів : СПОЛОМ, 2013. – 252 с.

13. Федорова А.Л. Влияние практики Европейского суда по правам человека на развитие социального права государств Совета Европы / Л.А. Федорова // Социальное и пенсионное право. – 2013. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.center-bereg.ru/o796.html>.

14. Рабінович П.М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) : [монографія] / П.М. Рабінович, С.Є. Федик ; редкол. П.М. Рабінович та ін. – Львів : Астрон, 2004. – 124 с.

15. Letsas G. The ECHR as a living instrument: its meaning and legitimacy / George Letsas // Constituting Europe. The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context. – 2013. – No. 2. – p.p. 106–141.

16. Доклад по Международной конференции по народонаселению и развитию (Каир, 5–13 сентября 1994 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/icpd_rus.pdf.

17. Практика Европейского суда по правам человека в связи с начальным моментом права на жизнь // Евразийский юридический журнал. – 2013. – № 3(58). – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.eurasialegal.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2039:2013-04-22-07-44-56&catid=195:2013-02-04-08-49-35&Itemid=1.